

Олена Кривицька

ДИХОТОМІЯ «СВІЙ»/ «ЧУЖИЙ» У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ КОРДОНІВ ТА ПОРУБІЖЖЯ

Крізь призму концептів кордону і соціокультурної дистанції розглядаються витоки дихотомії «свій»/ «чужий» як компоненти наявного порубіжжя.

Ключові слова: *кордон, порубіжжя, соціокультурна дистанція.*

Круууytska O. The dichotomy of «his» / «alien» at the context of theories of borders and borderlands. *Through the lense of borders and social-cultural distance author analyses the origins of dichotomy «his» / «alien» as components available border lands.*

Key words: *border, borderlands, social and cultural distance.*

За умов нових глобалізаційних викликів, збройного конфлікту на Сході нашої країни протилежні ідентитети створюють критичний

рівень демаркації, спричиняють феномен суспільного розмежування та соціокультурного дистанціювання. Необхідність посиленої дослідницької уваги до концептів дистанціювання, рубіжності диктується потребою вироблення наукової концепції оптимальної моделі розвитку країни на основі загальногромадянських підходів та універсалістських цінностей.

Суспільно-політична криза прискорила процес негативної мобілізації у соціокультурному просторі, сформувала в ньому конфігурацію «свій»/ «чужі»/ «інші». За умов надто швидкої зміни ціннісних матриць суспільства актуалізується порубіжний стан ідентифікаційних систем, ментальний простір з переплетенням маркерів «свій»/ «чужий». Це ставить перед науковцями безліч проблем, пов'язаних з оцінкою того, що відбувається в країні. «Проблема кордонів» сьогодні переросла прикладні межі та набула змісту пояснювальної парадигми. Як слушно зауважує Я. Верменич, трагедія на Донбасі нагадала суспільству про те, що кордони – це майже завжди «шрами історії», які мають здатність до роз'ятрення за несприятливих умов» [1, с. 110]. Звідси підвищений інтерес до проблем соціокультурної гравітації, соціокультурного дистанціювання та рубіжності.

Для України, де процеси формування ідентичності виявилися неймовірно ускладненими неспільномірністю ціннісних, зовнішньополітичних орієнтацій, *проблема* рубіжності, «кордонних стратегій», наявність дихотомії «свій» / «чужий» у соціокультурному просторі вкрай актуальна.

Завданням нашої статті є спроба ввести проблему соціокультурного дистанціювання в популярний у світовій науці контекст рубіжності, простору кордонів, ареалу «переплетення ідентичностей». В умовах трансформації українського суспільства «філософія кордону» є однією з основних пояснювальних парадигм.

У часи соціокультурної трансформації суспільства зазвичай загострюються проблеми ставлення до інакшості, виокремлення «чужого», пошуки ворога. Частіше саме конструювання образу «чужого» стає способом творення конфліктної ситуації в державі. Оскільки засобом «іншування» слугують етнічні й культурні ідентифікатори, пошук відмінностей неминуче веде до творення викривлених стереотипів сприйняття «іншого», формує в соціумі

кордони «відторгнення чужого». У таких умовах існує небезпека віктимізації суспільної свідомості, насадження ідеї пріоритету прав етносу над правами особи. На жаль, це підтверджує активізація праворадикальних націоналістичних сил, гіпертрофоване прагнення яких до утвердження пріоритетів «своїх» здатне зміцнювати наявні кордони в суспільстві.

У системі гуманітарних наук поняттям «соціокультурна дистанція» позначається феномен, який дає змогу аналізувати соціальні та індивідуальні маркери у суспільному просторі. Суспільна думка зробила це поняття інструментом аналізу ідентичностей за принципом «я»/ «ми» у взаєминах з «іншими». «Інший», – влучно констатує Жан-Поль Сартр, – є необхідним посередником між мною і мною ж...» [2, с. 70]. Діалектичний зв'язок виявляється в тому, що існуючий «чужий», як об'єкт, сприяє процесу самоідентифікації етнофорів, усвідомленню ними кордонів власного «я». На міжгруповому рівні «я» інтегрує в «ми», яке не має альтернативи соціальної адаптації без не – «я» (без – «вони») [3, с. 35–38].

Свого часу етнокультурний вимір поняття «кордону» ґрунтовно проаналізували російські вчені П. Кушнер і М. Бахтін. Завдяки дослідженням відомого норвезького вченого Ф. Барта воно стало відомим у світовій науці. Вчений розглядає етнічний кордон у контексті з формою соціальної організації культурних відмінностей етнічності. Згідно з ним, наявні межі концептуалізують етнічну групу, яка ґрунтується на певній системі первісних об'єктивних культурних ідентитетів-маркерах. Етнічна група, за Ф. Бартом, це – спільність народу і національності. Маркуючи етнічну групу, він використовує історичні, політичні, економічні параметри, які спричинені конкретними соціально-політичними умовами та особливостями взаємодії етнічних груп [4, с. 64]. На його думку, історичний досвід минулого, соціальні, політичні чинники впливають на формування маркерів етнічних кордонів. Соціальну дистанцію варто оцінювати як параметр конфліктності в межах міжетнічної взаємодії.

За висновком Ф. Барта, етнічна межа здебільшого є проявом віртуалізації свідомості, а головний параметр дослідження етнічних кордонів – етнічна ідентичність. Він вважає, що особистості,

які мають спільне світосприйняття, формують суспільні групи. Культурне, лінгвістичне, релігійне підґрунтя етносу приводить до необхідності його інституціоналізації (організації). Система етнічних маркерів, на його думку, залежна від перебігу та змін суспільних обставин [4, с. 65].

Дозволимо припустити, що суттєвими розмежувачами є ідейно-політичні маркери, які ускладнюють діалог певної групи з «іншими». Сьогодні очевидно, що вони виявилися більш потужними, ніж культурні маркери у формуванні ізоляціонізму, відносин «ми» / «вони». Різні ціннісні системи приводять до ефекту суспільної поляризації, ціннісна неоднорідність соціуму формує лінії розмежування. Відсутність загальноприйнятних ціннісних матриць блокує активність сегментів соціуму, консервує лінії дистанціювання.

Найрізноманітніші підходи до трактування соціокультурної дистанції зумовлюють строкатість концептуального поля. Наприклад, С. Гантінгтон зробив спробу систематизувати перелік джерел-ситуацій, що формують ідентичності, який містить різноманітні ідентифікаційні ознаки [5, с. 20]. Найбільш відомою є висунута ним концепція «зіткнення цивілізацій». Відповідно до неї конфлікти спричинені нездатністю контактувати у просторі восьми «дотичних цивілізацій», кожна з яких є провідником певної релігійної матриці. Ціннісні дискурси ліній соціокультурного розмежування різко виявляються у фокусі зіставлення християнства з ісламізмом. Межі демаркації та кордони зіткнення «православно-слов'янської», «західної», «ісламської» і «буддистської» цивілізацій пронизують пострадянський простір. Так, кордон розламу між цими цивілізаціями С. Гантінгтон провів по східному кордону західного християнства [6, с. 33]. Концепт цивілізаційної «сумісності-несумісності» культур є підставою для виправдання негативної мобілізації сегментів соціуму та підтримує дихотомію «ми» / «вони» в етнополітичному просторі.

Звернемо увагу на те, що поняття дистанції використовується нами в широкому значенні як міра подібності чи відмінності в соціальних і ціннісних орієнтаціях спільнот. Одними з перших поняття «дистанції» проаналізували Г. Зіммель, Т. Парк і Е. Берджес. Соціальна дистанція, за ними, характеризує ступінь «близькості» / «відчуження» соціальних груп [7, с.56–70]. На

основі шкал вимірювання соціально-психологічної дистанції визначається потенціал відчуження соціальних груп, а в поліетнічному суспільстві – простір соціокультурної дистанції. Багатовимірність соціальної дистанції характеризує ступінь рівності груп, є індикатором соціальної справедливості, соціальної та етнічної толерантності. Наприклад, Г. Андреева зазначає, що дистанція пояснює перцептивний бік спілкування між малими групами (або всередині них), сприйняття етнічних груп, симпатій і антипатій, сприяє розумінню мотиваційних настановлень «інших». У фокусі зарубіжних політологів опинилися концепти «зовнішньої» і «внутрішньої» дистанції між етнічними спільнотами. Вітчизняні етнополітологи термін «соціокультурна дистанція» використовують для визначення критеріїв дистанціювання культур.

Поняття «етнічна межа» з'явилося в етнології та етнічній географії у другій половині XIX ст. Особливу увагу на нього звернув П. Кушнер, досліджуючи праці видатного чеського етнографа, археолога і лінгвіста Л. Нідерле. На його думку, «етнографічна межа» – це межа ареалу, компактно заселеного певним етносом. Особливості побуту, історична міфологія, стереотипи, а головне, мова – її основні маркери. Наступним дослідженням особливостей етнічних кордонів був притаманний мажоритарний підхід, коли етнічний ареал обмежує територію, де більшість становить тільки одна національність. Але критикуючи цей мажоритарний метод, П. Кушнер обґрунтовує власну тезу тим, що етнічні кордони не можна штучно підміняти адміністративними кордонами, в основу організації яких «покладені статут і постанови». Разом з цим, він зазначив, що не існує тотожності етнічних кордонів з природними географічними рубежами. Сучасні етнічні кордони, згідно з висновком П. Кушнера, є результатом складних історичних процесів, наслідком реалізації міжнаціональних відносин [8, с. 18–20]. Нам вбачається важливим й те, що П. Кушнер звернув увагу на роль національної самосвідомості та рідної мови в умовах безпосереднього міжетнічного контакту вздовж «етнічного кордону» груп, які компактно там проживають. У контексті з цим він характеризує матеріальну культуру, побут, фольклор, обрядову практику як особливі маркери українсько-російського прикор-

доння. Аналізуючи чинники формування етнічних кордонів, П. Кушнер дійшов висновку: «Складний процес трансформації етнічних кордонів залежить від національних відносин», тому проблема кордонів пов'язувалася зі становленням системи міжетнічних відносин: процесом «переселення народів на нові території або розширення споконвічних територій; міграції чи експансії; етнічної асиміляції» [8, с.28, 29]. Цей підхід також утілений у дослідженнях Ю. Арутюняна, Л. Дробіжевої, І. Прибиткової, Н. Паніної, Є. Головахи, М. Резніченка, М. Степико, М. Шульги.

У вступі до праці «Етнічні групи і кордони. Соціальна організація культурних відмінностей» Ф. Барт звертає увагу на те, що культурне розмаїття сучасного суспільства все ще існує, незважаючи на всеосяжні контакти і потоки інформації, охопивши практично весь цивілізований світ; етнічні відмінності існують, незважаючи на те, що люди перетинають етнічні кордони і переходять в інші пласти етнічних і соціальних груп. Етнічні відмінності в сучасному світі не розчиняються в соціальній системі. Навпаки, він наполягає на тому, що «взаємодія в соціальній системі не веде до ліквідації етнічних відмінностей шляхом їх зміни або акультурації; культурні відмінності можуть зберігатися всупереч міжетнічному контакту і взаємній залежності». Культурну єдність етнічної групи, на думку Ф. Барта, слід розглядати не як «дефініцію етнічної групи, а як головний сенс існування етнічної групи». Разом з цим, учений розглядає етнічну групу насамперед як особливу форму соціальної організації. Етнічні межі впливають на структурування та стратифікацію соціального життя, на складну організацію соціальних відносин. На думку Ф. Барта, цей процес забезпечує сталість етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії спричинене наявними культурними відмінностями [9, с. 86–90]. Отже, в своїй концепції Ф. Барт запропонував перенесення акценту з емпіричних характеристик етнічності на форми соціальної організації культурних відмінностей. Безперечно, його погляди вплинули на сучасні дослідження специфіки простору порубіжжя на стику соціології, соціальної психології та етнології, які відмовилися від виключно предметного аналізу культури та демонструють її вивчення як засобу передачі соціокультурної інформації. Соціокультурні відмінності, в основі яких лежать

розбіжності в системі цінностей, понять, стереотипів, вони трактують як символи «культурної ідентифікації». Ці особливості, на їх переконання, пронизують трудову, суспільно-політичну, побутову сфери діяльності людей. Один з головних висновків дослідників полягає в тому, що ареали контакту, наприклад, трудова діяльність представників різних культурних сегментів у соціумі, спричиняють уніфікацію деяких культурних відмінностей [10, с. 121].

За В. Тішковим, особливу роль у конструюванні й підтримці культурних кордонів виконує держава. Він зазначає, що самоідентифікація є «актом довільного вибору з доступного на даний момент «віяла ідентичностей». Теоретичні концепти В. Тішкова ґрунтуються на особистісній парадигмі: «важлива не людина в етносі, а етнос в людині» [11, с. 283].

Нагадаємо, що емпіричні дослідження феномену культурної дистанції вперше здійснені А. Фернхемом і С. Бочнером на основі крос-культурної методології (щодо процесів адаптації мігрантів до нового культурного середовища – *Авт.*). Крос-культурний метод актуалізує увагу на суб'єктивних характеристиках міжособистісного контакту. Завдяки методу міжкультурного зіставлення цей підхід актуалізує параметр культурної дистанції в міжетнічній взаємодії. Дослідники показали, що ступінь стресогенності нового культурного середовища для мігранта – «культурний шок» – залежить від близькості аутентичної культури нового середовища. При цьому ступінь близькості культур оцінювався в параметрах «далекий – середній – близький» [11, с. 70–75]. Цей емпірично встановлений зв'язок дозволив виокремити маркер соціокультурної дистанції в сприйнятті «іншого».

Заслуговує на увагу трактування феномену культурної дистанції російською дослідницею Н. Лебедевою. Вивчаючи особливості етнокультурної адаптації російських старожиливі у Закавказзі, вона довела: культурна відмінність може впливати на процес формування негативного соціокультурного сприйняття представників «іншої» культури. На її думку, «чим далшою, несхожою на власну є культура, з якою взаємодіють представники адаптованої етнічної групи, тим сильніше розвиваються в ній механізми психологічного захисту у формі позитивного образу «ми» і негативного образу «вони». Культурна дистанція, за Н. Лебедевою, – «основний

чинник, який впливає на успішність психологічної адаптації до іншого культурного середовища». Авторка констатує, що соціальна перцепція культурної дистанції схильна до різних трансформацій як будь-який суб'єктивний образ. Цей образ «є як відображенням об'єктивних відмінностей контактуючих етнічних культур, так і відображенням реальних міжгрупових відносин». Дослідниця запропонувала методи вимірювання величини культурної дистанції у відторгненні культури (мігрантів – *Авт.*): метод етнічних стереотипів; метод міжкультурних «запозичень»; шкала виміру соціально-психологічної близькості. Зазначені параметри дозволили встановити межі «близькості» інокультурного середовища, до якого адаптуються мігранти. Особливо наголошується на важливості методу психологічного аналізу суб'єктів соціокультурної взаємодії – методу семантичного диференціала, що пояснює механізм формування культурної дистанції [12, с. 70–71].

Л. Дробіжева обстоює погляди, що культурні кордони – соціально обумовлений феномен, а культурна дистанція є суб'єктивним відображенням «близькості-далекості» культур. Вона зазначає: культурну дистанцію варто досліджувати комплексно, поєднуючи історичний, соціальний і політичний контекст. За такого підходу предметом аналізу простору міжетнічної культурної дистанції є маркери культури, які мають «соціально дистанційний» вимір. На основі міждисциплінарного підходу дослідниця сформулювала особливі методи наукового аналізу феномену культурної дистанції через систему ціннісно-ідеологічних орієнтацій. Цінності як чинник формування соціокультурних кордонів диференційовані за ознакою: ставлення до загальнолюдських цінностей; ставлення до специфічних етнокультурних цінностей; сприйняття власної етнічної ідентичності й іншої етнічної групи. Вона доводить, що ціннісні матриці зумовлюють творення ліній розмежування, символів, міфів у конструюванні ідентичностей; сфери соціальної взаємодії етносів різняться відмінними параметрами культурної дистанції. Л. Дробіжева звертає увагу на взаємозалежність зумовлених культурним чинником відмінностей унаслідок «збігу статусних ролей етногруп у стратифікаційній системі російського суспільства» [10, с. 120–140].

Цікавою для сучасного сприйняття соціокультурної дистанції є теорія соціокультурного універсуму у баченні класика соціоло-

гії П. Сорокіна. Відмінність соціокультурних просторів спільнот він убачав у співіснуванні трьох площин – площини цінностей і норм, площини матеріальних «провідників», площини людського чинника. Соціальна дистанція, за П. Сорокіним, означає близькість чи віддаленість соціокультурних феноменів у системі відповідного простору [5, с. 60].

Дискурсу соціокультурної дистанції та кордонів присвячені роботи етнологів, антропологів, істориків і культурологів. Зазвичай вони досліджують етнічний кордон як «концепт феноменологічного поля», який відображає тенденцію поділяти соціум на «своїх» і «чужих». На їхню думку, альтернатива «ми» / «вони» є проявом соціокультурної організації спільноти. Кордон як параметр соціокультурних відмінностей маркує ареал «культурної своєрідності і свободи» індивіда. Його (індивіда – *Авт.*) власне уявлення про кордони «культурної своєрідності» формує дистанцію «ми» / «вони» в суспільстві [13, с. 320].

У фокусі наукової уваги й надалі перебуватимуть проблеми взаємодії «своїх» і «чужих»; «ми» / «вони» – маркерів простору соціокультурної дистанції. Незважаючи на те, що процеси глобалізації позначилися на збільшенні прозорості державних кордонів, вони спричинили соціотрансформаційні процеси та виникнення поняття «транснаціональної культури», в межах якого проблема «іншого» постає у зовсім новій площині, як мотив суверенізації «чужого». Проте на цьому шляху соціуми підстерігає чимало небезпек, перш за все тенденція винаходження «іншого» за законами попиту [14, с. 115].

Намагання універсалізувати відмінності здатне провокувати виникнення дисонансу «ми» / «вони», спричиняти вибудування ціннісного самозахисту на основі «відторгнення чужих». За таких умов очевидним є вплив на образи тих чи інших спільнот (представників ідентичностей – *Авт.*) переконань індивіда, його прихильності до певних цінностей, символів. Ідентичності фіксують символічні кордони, які поділяють світ на домени «наш» і «їхній» (формула З. Маха). Відповідно до цього організується простір соціокультурної взаємодії спільнот, формується їх власний досвід сприйняття себе через ставлення до «іншого». Спільноти, або індивіди сприймають соціокультурні ідентитети як уявний кордон

між «ми» і «вони», як засіб дистанціювання. Так, матриця сприйняття/несприйняття служить індикатором ідентифікаційних практик та всієї культури суспільства. Дистанція між носіями різних ідентитетів може варіюватися від симпатії до ворожості у процесі змагання між старими та новими смислами дійсності. У кризових ситуаціях заклик до «своєї» ідентичності здатний спричиняти протистояння в суспільстві, коли спільноти утворюють різні конструкти «своїх»/ «чужих». Ми стали свідками того, коли за умов змін ціннісних матриць суспільства відносини спільнот будуються шляхом протиставлення, з відкиданням потенціалу порозуміння.

На думку автора, основою вивчення наявних кордонів та ареалів порубіжжя в соціокультурному просторі України може бути конструкт «ми» / «вони», який вимагає окреслення конструкта «свій» / «чужий». Порубіжжя – це водночас зона притягання і ареал взаємовідштовхування. В ньому утворюється специфічна матриця простору відносин, яка формується як «своїми», так і «чужими» у стикових зонах культур. При цьому найчастіше формується якісно нестійкий перехідний континуум, простір, в якому «багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю» [1, с. 112]. Гетерогенність порубіжжя здатна зумовлювати розбалансованість соціокультурної системи, «зіткнення» традицій, спричиняти негативну ідентичність. Тут з категорії «своїх» часто виключаються й ті, для яких регіональна ідентичність не є пріоритетом у системі цінностей. Це призводить до проявів зверхності на основі, наприклад, маркеру «укорінення», визнання / невизнання.

Опозиція «ми» / «вони» – головний параметр у соціокультурних ареалах порубіжжя. Ставлення до інших як до «чужинців» означає наявність кордонів, які втілені в цінностях, способах поведінки, традиціях, ментальних матрицях. На нашу думку, чіткою демаркаційною лінією етнічний кордон стає за умов «накладання» культурних відмінностей на історичні, ідейно-політичні, конфесійні та лінгвістичні матриці розвитку спільнот. Незважаючи на зростаючу уніфікацію соціокультурних маркерів суспільства, людство реагує актуалізацією питання відмінностей: етнічних, культурних, релігійних та ін. Парадокс полягає в тому, що актуалізуються прагнення різних сегментів соціуму до збереження традиційних

маркерів ідентичності, в першу чергу культурної. Особистість намагається визначити соціально-культурні межі свого існування, долає межі свого «я», ототожнюючи себе з будь-якою спільністю. Але не виключений «ефект маргінальності», коли особа змушена виробляти власний комплекс адаптації до «інших» [15, с. 330–332]. Такий стан часто виникає за умов соціокультурної трансформації в суспільстві. За її умов потенціал ідентичності використовується етнічними елітами в боротьбі за владу, сприяючи посиленню впливу культурних відмінностей за ознакою «свій» / «чужий». У цьому разі етнічний кордон перетворюється на лінію «зіткнення» етнічностей, в інструмент відчуження іншого та дезінтеграції в суспільстві. На основі соціально-перцептивних механізмів, що регулюють міжгрупове спілкування, накопичується негативна інформація, вибірковість сприйняття, зменшення внутрішньогрупових і посилення міжгрупових відмінностей, «генералізація емоцій» за етнічною ознакою, перенесення відповідальності на зовнішні обставини, переоцінка культурних відмінностей [16, с. 230].

Негативні образи, соціальні страхи, взаємна недовіра, відчуття незадоволеності, ображена гідність – той «емоційний розчин», який спричиняє зміцнення кордонів соціокультурного простору. Переструктурування внутрішньогрупових і міжгрупових відносин, звуження загальних міжкультурних семантичних зон, трансформації мотиваційних, соціальних і захисних структур спільноти спричиняють поглиблення дихотомії «свій» / «чужий», яка впливає на організацію соціальних відносин.

Зонами ризику є багатоетнічні соціуми порубіжжя, в яких на збереження рівноваги впливає дисонанс суб'єктивних маркерів «свій» / «чужий», «ми» / «вони». А штучно вибудовані кордони між «своїм» / «чужим» просторами обертаються ізоляціоністськими настроями. Виникає дилема «прийняття/неприйняття», класичним прикладом якої є поширене ще з 1917 р. гасло «Україна для українців!». Прагнення титульного етносу до закріплення своїх цінностей у багатоетнічному просторі загрожують консервацією етнічного «я», актуалізацією дихотомії «свій» / «чужий» у просторі соціокультурної дистанції.

Отже, концепції кордонів фокусують увагу на тому, що власне «ми» відрізняється від «вони» мовою, культурою, світо-

глядними стереотипами, традиціями. Ця обставина, вважає В. Євтух, змушує з особливою ретельністю підходити до включення етнічних маркерів у дискурс інтеракційних поведінкових активностей етнофорів [17, с.142,143]. Кордони зумовлюють наявність стереотипів, впливають на геополітичні та статусні уявлення спільнот. Вони зумовлюють конструювання гібридних ідентичностей, коли регіон постає виключно як власна екзистенційна цінність особи.

Висновки та перспективи дослідження. В умовах трансформації сучасного українського суспільства, змін у системі суспільно-політичних цінностей проблема кордонів та порубіжжя набула особливого змісту. Дилема «прийняття» / «неприйняття» спонукає титульну націю – «ми» – до пошуку шляхів «асоціації» з тим сегментом, який сприймається як «вони». Нині очевидно, що контури умовних кордонів (лінії демаркації, лінії розколу) поділили наше суспільство за лініями протистоянь. Наблизитися до розуміння та усвідомлення причин розмежування в суспільстві допоможе, на нашу думку, концепт соціокультурної рубіжності. На вітчизняних теренах це явище проявилось в протилежних конфесійних традиціях, ціннісних орієнтаціях соціуму, регіональній свідомості, символах, міфах. Унаслідок чого стала неможливою консолідація українського соціуму.

Заради справедливості зауважимо, що протягом багатьох років українське суспільство формувалося в контексті «зіткнення» культурних традицій, а дихотомія «свій» / «чужий» була присутня у ціннісному просторі соціуму. Сьогодні потрібна власна етика транскультуральності, орієнтація на культурну трансцендентність, акцентування уваги на динаміці взаємопливів та розмежувань. Очевидне одне: гуманітаристика має віднайти нові пояснювальні парадигми для розуміння явищ асиметрії, амбівалентності та нових мережевих зв'язків у суспільстві.

1. Верменич Я. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз / Я. Верменич // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 108–135.

2. Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період / М. Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.
3. Артеменко А. Топологія Я в мережевих структурах соціуму / А. Артеменко. – Харків : Цифрова друкарня. – 2013. – №1– 194 с.
4. Барт Ф. Этнические группы и социальные границы / Ф. Барт. – М. : Новое издательство, 2006. – 200 с
5. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2011. – 576 с.
7. Социальная и культурная дистанция: опыт многонациональной России / Под ред. Л. Дробижевой. – М. : Институт социологии, 1998. – 398 с.
8. Кушнер П. Этнические теории и этнические границы / П. Кушнер. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 280 с.
9. Barth F. Ethnic Groups and Boundaries / F. Barth. – Boston :New Burry, 1969. – 179 p.
10. Дробижева Л. Социально-культурная дистанция как фактор межэтнических отношений / Л. Дробижева // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах – М. : Институт социологии РАН, 1997. – 195 с.
11. Тишков В. Реквием по этносу / В. Тишков. – М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 2003. – 543 с.
12. Лебедева Н. Социальная психология этнических миграций / Н. Лебедева. – М. : Мысль, 1993. – 175 с.
13. Сиденко С. Человеческие ценности в глобализующемся мире / С. Сиденко // Идентичности и ценности в эпоху глобализации. – К.: Наукова думка, 2013. – 603 с.
14. Тетеркин А. Проблема Другого в современной философии / А. Тетеркин // Европа: новое соседство. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 252 с.
15. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації / науковий ред. А. Кудряченко. – К. : Фенікс, 2014. – 444 с.
16. Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки міждисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Т-во «Знання» України, 2013. – 415 с.
17. Євтух В. Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Євтух. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.